

Fonem sistemi fonoloji qarşılaşmaların işığında**Vüsalə Fərrux qızı Həsənova***Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi***E-mail:** vusala_hassan@yahoo.com**Rəyçilər:** filol.ü.e.d., prof. F.Y. Veysəlli,
filol.ü.f.d., dos. S.B. Mustafayeva**Açar sözlər:** fonem, fonoloji səviyyə, fonoloji vahid, fonem birləşmələri, fonoloji qarşılaşmalar, fonoloji tutum**Ключевые слова:** фонема, фонологический уровень, фонологическая единица, фонемные сочетания, фонологические оппозиции, фонологическое содержание**Key words:** phoneme, phonological level, phonological unit, phoneme combinations, phonological opposition, phonological content

Müxtəlifstrukturlu dillərin tipoloji araşdırmalarında nəzəri baxımdan aktualıq kəsb edən əsas məqam həmin dillərin, kombinator imkanlarının və xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən ibarətdir. Y.S.Maslova görə, “hər bir dil təkrarlanan geniş elementlər məcmusuna və onların mənalı söyləmələrdə birləşdiyi çevik qaydalar sisteminə malikdir” (1, s. 4). Dilin fonoloji sistemin müəyyənləşdirilməsində yalnız paradigmatik münasibətlərinin araşdırılması yetərli deyildir: “Paradigmatikada vahidlərin qarşılaşması eyni diferensial əlamətlər üzrə olduğu halda, sintaqmatikada qarşılıqlı əlaqə oppozisiya diapazonunu variativlik baxımından genişləndirir və buraya diferensial əlamətlərlə yanaşı inteqral əlamətlər də daxil olur” (2, s. 223).

Fonologiyayada qarşılaşmalar təliminin yaranması N.S.Trubeskoyun xidmətidir: “Dilin fonem tərkibi, mahiyyət etibarilə, fonoloji qarşılaşmaların yalnız korrelyatıdır. ...fonologiyada əsas rol fonemlərə yox, mənaferqləndirici qarşılaşmalara aiddir. İstənilən fonem fonoloji qarşılaşmalar sisteminə müəyyən nizam və ya struktur aşkar etdiyi müəyyən fonoloji məzmunə malikdir. Bunu başa düşmək üçün fonoloji qarşılaşmalarının müxtəlif növlərini araşdırmaq lazımdır” (4, s. 87).

N.S.Trubeskoyun “mənaferqləndirici qarşılaşmaların məntiqi təsnifatı” mürəkkəb və ya tərkibidir, təsnifatdır, çünki onda dilin fonem tərkibi üç müxtəlif əsasda təsnif edilir:

1) qarşılaşmaların bütövlükdə qarşılaşmalar sisteminə münasibətdə təsnifi: çoxmeyarlı və təkmevarlı, təcridi və propozisional qarşılaşmalar (4, s. 87);

2) qarşılaşma üzvləri arasındakı münasibətə görə qarşılaşmaların təsnifi: privativ, dərəcəli (pilləli) və bərabərdərəcəli (ekvipolent) qarşılaşmalar (4, s. 97);

3) qarşılaşmaların müxtəlif mövqələrdə mənaferqləndirici gücünün həcminə və ya təsirliliyinə görə təsnifi: sabit və neytrallaşan qarşılaşmalar (4, s. 101).

N.S.Trubeskoy, bir tərəfdən, hesab edir ki, 2-ci təsnifat bütövlükdə fonem sistemindən asılı olmadan qurulur və bu halda təsnifatın əsası kimi qarşılaşmalar arasındakı məntiqi münasibətlər çıxış edir, digər tərəfdən isə, onun sistemi “yalnız ikitərəfli qarşılaşmalar (və ya təkmevarlı) privativ, dərəcəli və ekvipolent qarşılaşmalar ola bilər” [5, s. 337] fikri ikinci təsnifatın birinci ilə əlaqədə götürülə bilməsini təsdiq etməyə əsas verir. R.Yakobson N.S.Trubeskoyun ikinci, yəni qarşılaşma üzvləri arasındakı münasibətə görə qarşılaşma prinsipinə üstünlük vermişdir: “İstənilən saitlər sistemi, ümumiyyətlə, dixotomik prinsip üzrə qurulmuşdur, o, məhdud sayda binar qarşılaşmalara gətirilib çıxarıla bilər” (6, s. 35).

İngilis dilində saitlər sistemində dilin üfzü hərəkatinə görə aşağıdakı altı qarşılaşma vardır:

/i: - u:/ – “beat - book”; /æ - a/ - “cat - art”;
/I - v/ – “kick - cook”; /a:- ə/ – “heart - hot”;
/e - e/ – “bed - bird”; /ʌ - ə:/ – “tuck - talk”.

İngilis dilinin saitlər yarımsistemində dilin şaquli hərəkatinə görə aşağıdakı doqquz qarşılaşma vardır:

1) eyni bir yüksəlişin daxilində:

/i: - i) – “feel - fil”; /ε: - ə/ - “foreword - foruvard”;
/u: - v/ - “pool - pul”; /ɔ: - ə/ - “pot - pot”.

2) müxtəlif yüksəlişlərin daxilində:

/i: - æ/ - “seed - sad”; /v-ʌ/ “look - luck”;
/i: - e/ - “neat - net”; /i-e/ - “bil - bel”;
/v - a:/ - “look - lark”; /u: - ə/ — lool - fal;
/u: - o/ - “soup - sop”.

Dildə ikili qarşılaşmaların sayı sistemdəki fonemlərin sayından asılıdır. İngilis dilində 20 sait fonem vardır və onlardan hər biri digər fonemlərə qarşı qoyulur. 20 x 19 = 380. Nəzərə alsaq ki, hər bir qarşılaşma təkrarlanır - /o - a/; /a-o/, onda binar qarşılaşmaları sayı iki dəfə az, yəni 190 olacaqdır.

İngilis dilində saitlərin dilin şaquli hərəkatini üzrə qarşılaşmaları: /i/ - /e/; /ie/ - /ei/; /u/ - /ə/; /u:/ - /ə:/; /uə/ - /əi/; /i/ - /æ/; /iə/ - /ai/; /u:/ - /a:/; /uə/ - /ou/; /e/ - /æ/; /ei/ - /ai/; /ə/ - /ʌ/; /eə/ - /au/; /ə:/ - /a:/; /əi/ - /ou/.

İngilis dilində saitlərin dilin üfzü hərəkatini üzrə qarşılaşmaları:

/i/-i:/; /i/-iə/; /i/-u:/; /i/-uə/; /i:-iə/; /i/-u:/; /i:-u:/; /i:-uə/; /iə/-u:/; /iə/-u:/; /iə/-uə/; /u/-u:/; /u/-uə/; /u:-uə/; /e/-ei/; /e/-ə/; /e/-ə:/; /e/-eə/; /e/-ə/; /e/-ə:/; /e/-əi/; /ei/-ə/; /ei/-ə/; /ei/-eə/; /ei/-ə/; /ei/-ə:/; /ei/-əi/; /ə/-ə/; /ə/-eə/; /ə/-ə/; /ə/-ə:/; /ə/-əi/; /ə/-eə/; /ə:-ə/; /ə:-ə:/; /ə:-əi/; /eə/-ə/; /eə/-ə:/; /eə/-əi/; /ə/-ə:/; /ə/-əi/; /ə:-əi/; /æ/-ai/; /æ/-ʌ/; /æ/-au/; /æ:/-a:/; /æ:/-ou/; /ai/ - /ʌ/; /ai/ - /au/; /ai/ - /a:/; /ai/ - /ou/; /ʌ/ - /au/; /ʌ/ - /a:/; /ʌ/ - /ou/; /au/ - /a:/; /au/ - /ou/; /a:/ - /ou/.

İngilis dilində saitlərin dizyunktiv (dilnin həm şaquli, həm də üfzü hərəkatini üzrə) qarşılaşmaları:

/i/-ie/; /i/-ə/; /i/-ə:/; /i/-eə/; /i/-ə/; /i/-ə:/; /i/-əi/; /i:-e/; /i:-ei/; /i:-ə/; /i:-ə:/; /i:-eə/; /i:-ə/; /i:-ə:/; /i:-əi/; /iə/-e/; /iə/ - /ə/; /iə/ - /ə:/; /iə/ - /eə/; /iə/ - /ə/; /iə/ - /ə:/; /iə/ - /əi/; /u/ - /e/; /u/ - /ei/; /u/ - /ə/; /u/ - /ə:/; /u/ - /eə/; /u/ - /ə/; /u/ - /ə:/; /u/ - /əi/; /u:-e/; /u:-ei/; /u:-ə/; /u:-ə:/; /u:-eə/; /u:-ə/; /u:-ə:/; /u:-əi/; /uə/-e/; /uə/-ei/; /uə/-ə/; /uə/-ə:/; /uə/-eə/; /uə/-ə/; /uə/-ə:/; /i/-ai/; /i/-ʌ/; /i/-au/; /i/-a:/; /i/-ou/; /i:-ou/; /i:-æ/; /i:-ai/; /i/-ʌ/; /i/-au/; /i:-a:/; /i:-ou/; /iə/-æ/; /iə/-ʌ/; /iə/-au/; /iə/-a:/; /iə/-ou/; /u/-æ/; /u/-ai/; /u/-ʌ/; /u/-au/; /u/-a:/; /u/-ou/; /u:-æ/; /u/-ai/; /u:-ʌ/; /u:-au/; /u:-ou/; /uə/-æ/; /uə/-ai/; /uə/-ʌ/; /uə/-au/; /uə/-a:/; /e/-ai/; /e/-ʌ/; /e/-au/; /e/-a:/; /e/-ou/; /ei/-æ/; /ei/-ʌ/; /ei/-au/; /ei/-a:/; /ei/-ou/; /ə/-æ/; /ə/-ai/; /ə/-au/; /ə/-a:/; /ə/-ou/; /ə:-æ/; /ə:-ai/; /ə:-ʌ/; /ə:-au/; /ə:-a:/; /ə:-ou/; /eə/-æ/; /eə/-ai/; /eə/-ʌ/; /eə/-a:/; /eə/-ou/; /ə/-æ/; /ə/-ai/; /ə/-ʌ/; /ə/-au/; /ə/-a:/; /ə/-ou/; /ə:-æ/; /ə:-ai/; /ə:-ʌ/; /ə:-au/; /ə:-a:/.

İngilis dilindəki 20 sait fonem 11 fərqləndirici əlamət üzrə qarşılaşma yaradırlar: yuxarı yüksəlişli qısa, uzun, diftonqlar, orta yüksəlişli qısa, qapalı, açıq, diftonqlar, orta və yuxarı yüksəlişli qısa, uzun və diftonqlar. İngilis dilində saitlər dilin üfzü vəziyyətinə görə altı, dilin şaquli vəziyyətinə görə doqquz qarşılaşma yaradır. Bu qarşılaşmalardan 63-ü dilin şaquli hərə-

rəkəti (vertikal) korrelyasiyalar; 11-i dilin üfuku hərəkəti (horizontal), 116-sı isə dizyunktivdir (korrelyativ cütlük yaratmayan fonoloji qarşılaşmalardır). N. S. Trubeskoyun qeyd etdiyi kimi, “hər bir dil başqa dildən bütün əlamətlərinə görə deyil, yalnız bəzi əlamətlərinə görə fərqlənən akustik-artikulyator əlamətləri özündə birləşdirir” (5, s. 45).

Azərbaycan dilinin fonoloji sistemində saitlərin yaratdığı qarşılaşmaları sayı $9 \times 8 = 72$ -dir. Sistem daxilində hər iki qarşılaşmanın iki dəfə təkrarlandığını nəzərə alsaq, onda ikili qarşılaşmaların sayı $9 \times 8 : 2 = 36$ olacaqdır.

Azərbaycan dilində saitlərin dilin şaquli hərəkəti üzrə qarşılaşmaları: /i/ - /e/; /i/ - /ə/; /i/ - /o/; /i/ - /ı/; /i/ - /a/; /ü/ - /e/; /ü/ - /ə/; /ü/ - /o/; /ü/ - /ı/; /ü/ - /a/; /u/ - /e/; /u/ - /ə/; /u/ - /o/; /u/ - /ı/; /u/ - /a/; /ö/ - /e/; /ö/ - /ə/; /ö/ - /o/; /ö/ - /ı/; /ö/ - /a/; /e/ - /a/; /ə/ - /a/; /o/ - /a/; /ı/ - /a/.

Azərbaycan dilində saitlərin dilin üfuku hərəkətinə görə qarşılaşmaları: /e/ - /ə/; /e/ - /ı/; /e/ - /a/; /e/ - /o/; /e/ - /u/; /i/ - /ə/; /i/ - /ı/; /i/ - /a/; /i/ - /o/; /i/ - /u/; /ö/ - /ə/; /ö/ - /ı/; /ö/ - /a/; /ö/ - /o/; /ö/ - /u/; /ü/ - /ə/; /ü/ - /ı/; /ü/ - /a/; /ü/ - /o/; /ü/ - /u/; /ə/ - /a/; /ə/ - /o/; /ə/ - /u/; /ı/ - /a/; /ı/ - /o/; /ı/ - /o/.

Müasir ingilis dilində qarşılaşmaların sayı 24×23 olmalıdır. Beləliklə, ingilis dilində 552 qarşılaşma alınır. Nəzərə alsaq ki, hər iki qarşılaşma təkrarlanır: /p-b/ - /b-p/, onda binar qarşılaşmaların kəmiyyəti iki dəfə az olmalıdır: $24 \times 23 : 2 = 276$. İngilis dilində samit fonemlərin qarşılaşmalarını aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

/b/:-/p/-/f/-/v/-/d/-/t/-/g/-/k/-/m/-/n/-/r/-/l/-/s/-/z/-/ʃ/-/ʒ/-/j/-/w/-/h/-/ŋ/-/θ/	(kar)- /dʒ/- /tʃ/-/ð/
/p/:-/b/-/f/-/v/-/d/-/t/-/g/-/k/-/m/-/n/-/r/-/l/-/s/-/z/-/ʃ/-/ʒ/-/j/-/w/-/h/-/ŋ/-/θ/	(kar)-/dʒ/-/tʃ/-/ð/
/f/:-/b/-/p/-/v/-/d/-/t/-/g/-/k/-/m/-/n/-/r/-/l/-/s/-/z/-/ʃ/-/ʒ/-/j/-/w/-/h/-/ŋ/-/θ/	(kar)-/dʒ/- /tʃ/-/ð/
/v/:-/b/-/p/-/f/-/d/-/t/-/g/-/k/-/m/-/n/-/r/-/l/-/s/-/z/-/ʃ/-/ʒ/-/j/-/w/-/h/-/ŋ/-/θ/	(kar)-/dʒ/-/tʃ/-/ð/
/d/:-/b/-/p/-/f/-/v/-/d/-/t/-/g/-/k/-/m/-/n/-/r/-/l/-/s/-/z/-/ʃ/-/ʒ/-/j/-/w/-/h/-/ŋ/-/θ/	(kar)-/dʒ/-/tʃ/-/ð/
/t/:-/p/-/b/-/f/-/v/-/d/-/g/-/k/-/m/-/n/-/r/-/l/-/s/-/z/-/ʃ/-/ʒ/-/j/-/w/-/h/-/ŋ/-/θ/	(kar)-/dʒ/-/tʃ/-/ð/
/g/:-/p/-/b/-/f/-/v/-/d/-/t/-/k/-/m/-/n/-/r/-/l/-/s/-/z/-/ʃ/-/ʒ/-/j/-/w/-/h/-/ŋ/-/θ/	(kar)-/dʒ/-/tʃ/-/ð/
/k/:-/p/-/b/-/f/-/v/-/d/-/g/-/t/-/k/-/m/-/n/-/r/-/l/-/s/-/z/-/ʃ/-/ʒ/-/j/-/w/-/h/-/ŋ/-/θ/	(kar)-/dʒ/-/tʃ/-/ð/
/m/:-/p/-/b/-/f/-/v/-/d/-/g/-/t/-/k/-/m/-/n/-/r/-/l/-/s/-/z/-/ʃ/-/ʒ/-/j/-/w/-/h/-/ŋ/-/θ/	(kar)-/dʒ/-/tʃ/-/ð/
/n/:-/p/-/b/-/f/-/v/-/d/-/g/-/t/-/k/-/m/-/n/-/r/-/l/-/s/-/z/-/ʃ/-/ʒ/-/j/-/w/-/h/-/ŋ/-/θ/	(kar)-/dʒ/-/tʃ/-/ð/
/r/:-/p/-/b/-/f/-/v/-/d/-/g/-/t/-/k/-/m/-/n/-/r/-/l/-/s/-/z/-/ʃ/-/ʒ/-/j/-/w/-/h/-/ŋ/-/θ/	(kar)-/dʒ/-/tʃ/-/ð/
/l/:-/p/-/b/-/f/-/v/-/d/-/g/-/t/-/k/-/m/-/n/-/r/-/l/-/s/-/z/-/ʃ/-/ʒ/-/j/-/w/-/h/-/ŋ/-/θ/	(kar) /dʒ/-/tʃ/-/ð/
/s/:-/p/-/b/-/f/-/v/-/d/-/g/-/t/-/k/-/m/-/n/-/r/-/l/-/s/-/z/-/ʃ/-/ʒ/-/j/-/w/-/h/-/ŋ/-/θ/	(kar) /dʒ/-/tʃ/-/ð/
/z/:-/p/-/b/-/f/-/v/-/d/-/g/-/t/-/k/-/m/-/n/-/r/-/l/-/s/-/z/-/ʃ/-/ʒ/-/j/-/w/-/h/-/ŋ/-/θ/	(kar) /dʒ/-/tʃ/-/ð/
/ʃ/:-/p/-/b/-/f/-/v/-/d/-/g/-/t/-/k/-/m/-/n/-/r/-/l/-/s/-/z/-/ʃ/-/ʒ/-/j/-/w/-/h/-/ŋ/-/θ/	(kar) /dʒ/-/tʃ/-/ð/
/ʒ/:-/p/-/b/-/f/-/v/-/d/-/g/-/t/-/k/-/m/-/n/-/r/-/l/-/s/-/z/-/ʃ/-/ʒ/-/j/-/w/-/h/-/ŋ/-/θ/	(kar)-/dʒ/-/tʃ/-/ð/
/j/:-/p/-/b/-/f/-/v/-/d/-/g/-/t/-/k/-/m/-/n/-/r/-/l/-/s/-/z/-/ʃ/-/ʒ/-/w/-/h/-/ŋ/-/θ/	(kar)-/dʒ/-/tʃ/-/ð/
/w/:-/p/-/b/-/f/-/v/-/d/-/g/-/t/-/k/-/m/-/n/-/r/-/l/-/s/-/z/-/ʃ/-/ʒ/-/j/-/h/-/ŋ/-/θ/	(kar)-/dʒ/-/tʃ/-/ð/
/h/:-/p/-/b/-/f/-/v/-/d/-/g/-/t/-/k/-/m/-/n/-/r/-/l/-/s/-/z/-/ʃ/-/ʒ/-/j/-/w/-/ŋ/-/θ/	(kar)-/dʒ/ /tʃ/-/ð/
/ŋ/:-/p/-/b/-/f/-/v/-/d/-/g/-/t/-/k/-/m/-/n/-/r/-/l/-/s/-/z/-/ʃ/-/ʒ/-/j/-/w/-/h/-/θ/	(kar) - /dʒ/-/tʃ/-/ð/
/θ/:-/p/-/b/-/f/-/v/-/d/-/g/-/t/-/k/-/m/-/n/-/r/-/l/-/s/-/z/-/ʃ/-/ʒ/-/j/-/w/-/h/-/ŋ/-/dʒ/-	(kar)- /ð/ - tʃ/
/dʒ/:-/p/-/b/- /f/-/v/-/d/-/g/-/t/-/k/-/m/-/n/-/r/-/l/-/s/-/z/-/ʃ/-/ʒ/-/j/-/w/-/h/-/ŋ/-/θ/	(kar)-/tʃ/-/ð/
/tʃ/:-/p/-/b/- /f/- /v/-/d/-/g/-/t/-/k/-/m/-/n/-/r/-/l/-/s/-/z/-/ʃ/-/ʒ/-/j/-/w/-/h/-/ŋ/-/θ/	(kar) /dʒ/-/ð/
/dʒ/:-/p/-/b/-/f/- /v/-/d/-/g/-/t/-/k/-/m/-/n/-/r/-/l/-/s/-/z/-/ʃ/-/ʒ/-/j/-/w/-/h/-/ŋ/-/θ/	(kar)-/tʃ/-/ð/
/ð/:-/p/-/b/-/f/-/v/-/d/-/g/-/t/-/k/-/m/-/n/-/r/-/l/-/s/-/z/-/ʃ/-/ʒ/-/j/-/w/-/h/-/ŋ/-/	(kar)-/dʒ/-/tʃ/
/w/:-/ð/-/p/-/b/-/f/-/v/-/d/-/g/-/t/-/k/-/m/-/n/-/r/-/l/-/s/-/z/-/ʃ/-/ʒ/-/j/-/h/-/ŋ/-/θ/	(kar) /dʒ/-/tʃ/

Samitlərin qarşılaşmalar üzrə (552 qarşılaşma) təhlili təkmeyarlı oppozisiyalar aşağıdakı-

lar olduğunu göstərir: /b-p/; /d-t/; /g-k/; /b-m/; /d-n/; /g-ŋ/; /dʒ- tʃ/, /θ-ð/; /v-f/; /s-z/; /s-ʃ/; /r-l/; /ʒ-ʒ/.

İngilis dilində /b-p/=d-t/ və /b-m/=d-n/ qarşılaşmaları /b-d/=p/-t/ və /m-n/ qarşılaşmaları ilə çarpazlaşma yaradır və bu /b-p-m/ və /t-d-n/ şəklində verilə bilər. Bu qarşılaşmalar /p-b/=t-d/=k-g/ və /b-m/=d-n/=g-ŋ/ ilə /k-g-ŋ/ paralelizmini yaradır. Bu qarşılaşmaya bir üzv, yəni /ʃ/ fonemini əlavə etsək, onda qarşılaşmanın dairəsi genişlənər: /ʃ-k-g-ŋ/. İngilis dilindəki /p/-ʃ/ qarşılaşmaları təcrid olunmuş qarşılaşmadır, çünki bu qarşılaşmanın üzvləri arasındakı münasibətlər ingilis dilinin samitlər sistemində digər bir qarşılaşmada müşahidə olunmur.

İngilis dilində 552 qarşılaşmadan 72-si təkmeyarlı və çoxmeyarlı proporsional, digərlərini isə çoxmeyarlı təcrid edilmiş qarşılaşmalardır, yəni ingilis dilində çoxmeyarlı təcrid edilmiş qarşılaşmalar fonem sistemində üstünlük təşkil edir. İngilis dilində /h/ fonemi /ʃ/, /r/, /l/ samitləri ilə fonemlər təkmeyarlı təcrid edilmiş oppozisiya yaratdığı halda, başqa fonemlərlə çoxmeyarlı qarşılaşma yaradır: /s/, /ts/, /tʃ/, /n/, /j/, /c/, /k/, /g/, /ŋ/, /x/.

Bu korrelyasiyalardan 50 dilin şaquli vəziyyətinə görədir. Bu ikili qarşılaşmanın üzvləri öz aralarında yalnız dilin şaquli vəziyyətinə oppozisiya münasibətindədirlər, lakin dilin üfüqü vəziyyətinə görə də ümumi fərqləndirici əlamətlərə malikdirlər. Bu korrelyasiyalardan 20-si dilin üfüqü vəziyyətinə əsaslanır. 206 qarşılaşmada üzvlər hər iki fərqləndirici əlamət üzrə qarşılaşma münasibətindədir.

Azərbaycan dilinin fonoloji sistemində 24 samit fonem vardır, deməli, onda mümkün qarşılaşmaların sayı $24 \times 23 = 552$ olmalıdır. Sistemdə hər iki qarşılaşmanın təkrarlandığından binar qarşılaşmaların sayı iki dəfə az olmalıdır: $24 \times 23 : 2 = 276$.

/b/: /p/, /v/, /f/, /d/, /t/, /z/, /s/, /m/, /n/, /l/, /r/, /tʃ/, /ʃ/, /dʒ/, /g/, /ğ/, /q/, /j/, /y/, /k/, /k'/, /x/, /h/
 /p/: /b/, /v/, /f/, /d/, /t/, /z/, /s/, /m/, /n/, /l/, /r/, /tʃ/, /ʃ/, /dʒ/, /g/, /ğ/, /q/, /j/, /y/, /k/, /k'/, /x/, /h/
 /v/: /p/, /b/, /f/, /d/, /t/, /z/, /s/, /m/, /n/, /l/, /r/, /tʃ/, /ʃ/, /dʒ/, /g/, /ğ/, /q/, /j/, /y/, /k/, /k'/, /x/, /h/
 /f/: /p/, /b/, /v/, /d/, /t/, /z/, /s/, /m/, /n/, /l/, /r/, /tʃ/, /ʃ/, /dʒ/, /g/, /ğ/, /q/, /j/, /y/, /k/, /k'/, /x/, /h/
 /d/: /p/, /b/, /f/, /v/, /t/, /z/, /s/, /m/, /n/, /l/, /r/, /tʃ/, /ʃ/, /dʒ/, /g/, /ğ/, /q/, /j/, /y/, /k/, /k'/, /x/, /h/
 /t/: /p/, /v/, /f/, /d/, /b/, /z/, /s/, /m/, /n/, /l/, /r/, /tʃ/, /ʃ/, /dʒ/, /g/, /ğ/, /q/, /j/, /y/, /k/, /k'/, /x/, /h/
 /z/: /p/, /v/, /f/, /d/, /t/, /b/, /s/, /m/, /n/, /l/, /r/, /tʃ/, /ʃ/, /dʒ/, /g/, /ğ/, /q/, /j/, /y/, /k/, /k'/, /x/, /h/
 /s/: /p/, /v/, /f/, /d/, /t/, /z/, /b/, /m/, /n/, /l/, /r/, /tʃ/, /ʃ/, /dʒ/, /g/, /ğ/, /q/, /j/, /y/, /k/, /k'/, /x/, /h/
 /m/: /p/, /v/, /f/, /d/, /t/, /z/, /s/, /b/, /n/, /l/, /r/, /tʃ/, /ʃ/, /dʒ/, /g/, /ğ/, /q/, /j/, /y/, /k/, /k'/, /x/, /h/
 /n/: /p/, /v/, /f/, /d/, /t/, /z/, /s/, /m/, /b/, /l/, /r/, /tʃ/, /ʃ/, /dʒ/, /g/, /ğ/, /q/, /j/, /y/, /k/, /k'/, /x/, /h/
 /l/: /p/, /v/, /f/, /d/, /t/, /z/, /s/, /m/, /n/, /b/, /r/, /tʃ/, /ʃ/, /dʒ/, /g/, /ğ/, /q/, /j/, /y/, /k/, /k'/, /x/, /h/
 /r/: /p/, /v/, /f/, /d/, /t/, /z/, /s/, /m/, /n/, /l/, /b/, /tʃ/, /ʃ/, /dʒ/, /g/, /ğ/, /q/, /j/, /y/, /k/, /k'/, /x/, /h/
 /tʃ/: /p/, /v/, /f/, /d/, /t/, /z/, /s/, /m/, /n/, /l/, /r/, /b/, /ʃ/, /dʒ/, /g/, /ğ/, /q/, /j/, /y/, /k/, /k'/, /x/, /h/
 /ʃ/: /p/, /v/, /f/, /d/, /t/, /z/, /s/, /m/, /n/, /l/, /r/, /tʃ/, /b/, /dʒ/, /g/, /ğ/, /q/, /j/, /y/, /k/, /k'/, /x/, /h/
 /dʒ/: /p/, /v/, /f/, /d/, /t/, /z/, /s/, /m/, /n/, /l/, /r/, /tʃ/, /ʃ/, /b/, /g/, /ğ/, /q/, /j/, /y/, /k/, /k'/, /x/, /h/
 /g/: /p/, /v/, /f/, /d/, /t/, /z/, /s/, /m/, /n/, /l/, /r/, /tʃ/, /ʃ/, /dʒ/, /b/, /ğ/, /q/, /j/, /y/, /k/, /k'/, /x/, /h/
 /ğ/: /p/, /v/, /f/, /d/, /t/, /z/, /s/, /m/, /n/, /l/, /r/, /tʃ/, /ʃ/, /dʒ/, /g/, /b/, /q/, /j/, /y/, /k/, /k'/, /x/, /h/
 /q/: /p/, /v/, /f/, /d/, /t/, /z/, /s/, /m/, /n/, /l/, /r/, /tʃ/, /ʃ/, /dʒ/, /g/, /ğ/, /b/, /j/, /y/, /k/, /k'/, /x/, /h/
 /j/: /p/, /v/, /f/, /d/, /t/, /z/, /s/, /m/, /n/, /l/, /r/, /tʃ/, /ʃ/, /dʒ/, /g/, /ğ/, /q/, /b/, /y/, /k/, /k'/, /x/, /h/
 /y/: /p/, /v/, /f/, /d/, /t/, /z/, /s/, /m/, /n/, /l/, /r/, /tʃ/, /ʃ/, /dʒ/, /g/, /ğ/, /q/, /j/, /b/, /k/, /k'/, /x/, /h/
 /k/: /p/, /v/, /f/, /d/, /t/, /z/, /s/, /m/, /n/, /l/, /r/, /tʃ/, /ʃ/, /dʒ/, /g/, /ğ/, /q/, /j/, /y/, /b/, /k'/, /x/, /h/
 /k': /p/, /v/, /f/, /d/, /t/, /z/, /s/, /m/, /n/, /l/, /r/, /tʃ/, /ʃ/, /dʒ/, /g/, /ğ/, /q/, /j/, /y/, /k/, /b/, /x/, /h/
 /x/: /p/, /v/, /f/, /d/, /t/, /z/, /s/, /m/, /n/, /l/, /r/, /tʃ/, /ʃ/, /dʒ/, /g/, /ğ/, /q/, /j/, /y/, /k/, /k'/, /b/, /h/
 /h/: /p/, /v/, /f/, /d/, /t/, /z/, /s/, /m/, /n/, /l/, /r/, /tʃ/, /ʃ/, /dʒ/, /g/, /ğ/, /q/, /j/, /y/, /k/, /k'/, /x/, /b/

Azərbaycan dilində samitlərin ümumi 552 qarşılaşmasından 65-i təkmeyarlı proporsional, yerdə qalanı isə (422-si) təcrid edilmişdir. Azərbaycan dilinin samitlər yarım sistemindəki bu qarşılaşmalardan 20-si çoxmeyarlı, 2-si təkmeyarlı, 1-i privativ, 21-i ekvipolent, 6-sı təcrid edilmiş, 16-sı isə proporsionaldır. Yalnız bir pozisiyada, məhz /p/ - /b/ qarşılaşmaları əlaməti aparıcı rol oynayır. /p/ - /b/ və /p'/ - /b'/ qarşılaşmaları təkmeyarlıdır, çünki bu qarşılaşmanın üzvləri arasında fərq bir əlamətə əsaslanır. /z/ - /j/ samitləri arasındakı münasibət təcrid edilmiş qarşılaşmadır, çünki Azərbaycan dilində dilönü və dilortası əlamətlərinə görə fərqlənən ikinci fonem qarşılaşması yoxdur. Rəqəmlərdən də görüldüyü kimi, tutuşdurulan dillərdə çoxmeyarlı təcrid edilmiş qarşılaşmalar fonem sisteminin böyük hissəsini təşkil edir.

Məqalənin aktuallığı. Fonem sisteminin fonoloji aspektlərinin fərqləndirilməsi yollarının şərhini məqalənin aktuallığı hesab etmək olar.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi yenilik fonoloji qarşılaşmanın oxşar, fərqli cəhətlərinin müəyyənlişməsi və araşdırılmasından ibarətdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə fərqləndirilən vasitələrdən müəllimlər, tədqiqatçılar və tələbələr yararlı bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. -М.: Высшая школа, 1987.
2. Вейсялли Ф.Я. Вариативность гласных фонем современного немецкого языка (экспериментальные данные и теоретические проблемы) / дис. ... д-ра филол. наук / Баку: Мутарджим, 2014.
3. Трубецкой Н.С. Избранные труды по филологии. – М.: Просвещение, 1987.
4. Trubeskoy N.S. Fonologiyanın əsasları. Almandan tərcüməsi, “Son söz” və “Qeydlər” prof. F.Veysəllinindir. Bakı, Mütərcim, 2012.
5. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. -М.: Изд-во иностр.лит., 1960.
6. Jacobson R. Observations sur le classement phonologique des consonnes. Proceedings of the Third International Congress of Phonetic Sciences. Ghent, 1938.

В.Ф. Гасанова

Система фонем в свете фонологических оппозиций

Резюме

Предметом исследования статьи является фонологическая система, которая как в других, так и в английском и азербайджанском языке представляет собой организованную структуру фонологических оппозиций. В статье рассматриваются понятия оппозиции фонем, введенные в научный оборот Н.С.Трубецким. Проводится дистрибутивный анализ фонологических оппозиций фонемной системы английского и азербайджанского языков. В статье при определении фонологического содержания оппозиций автор опирается на разграничение два понятия: фонетический признак и фонологический контраст. Следуя этим принципам, автором выявляются фонологические оппозиции в сопоставляемых языках.

V.F. Hasanova

**The system of the phoneme in the light
of phonological compatibility**

Summary

The research subject of the article is the phonological system, which, as in other languages, represents an organized system of phonological encounters in English and Azerbaijan. The article considers phonemic encounters brought to science by N.S. Trubetskoy. Distributive analysis of phonological matches of the phoneme system of English and Azerbaijani languages was conducted. The article refers to the concepts of phonetic sign and phonological contrast in determining the phonological capacity of encounters. Following these principles, the author discovered phonological encounters in comparable languages.

Redaksiyaya daxil olub: 23.10.2020